

Душан С. РАШКОВИЋ
Народни музеј Крушевца

ТОПОНИМИ И УБИКАЦИЈА РАНОВИЗАНТИЈСКИХ РЕФУГИЈУМА И КАСТЕЛА НА ПОДРУЧЈУ ЦЕНТРАЛНОГ ПОМОРАВЉА

Апстракт: Централно Поморавље је географски простор у ширем окружењу моравских Саставака, односно става Јужне и Западне Мораве. У ратним временима током Велике сеобе народа, тј. у рановизантијском периоду (V и VI век), становништво римских насеља се селило из моравских долина у брдске пределе, на висинске положаје које одликују тешка приступачност и скровитост, што су били предуслови за настанак насеља типа прибежишта – рефугијума. Такође, за подизање утврђених насеља – кастела коришћене су стратешке погодности конфигурације терена на доминантним местима. Већина локалитета са остацима рановизантијских насеља у Поморављу има топоним Градиште. Међутим, у неким областима постоје варијанте истог корена, као што су Град и Градац. Недоумице изазивају преслијавања неких назива, и то не само турцизма Кале, што је тек превод назива Градиште, него и због њихове историзације, као што је случај с Јерининим градом.

Кључне речи: Саставци, рановизантијски период, утврђење, рефугијум, кастел, Градиште, Јеринин град

Под подручјем централног Поморавља подразумева се простор у ширем окружењу моравских Саставака, односно става Јужне и Западне Мораве, и околних брда. Геоморфолошке и рељефне карактеристике брдских предела који се налањају на зону моравског става пружале су основне услове за одржавање живота током рановизантијског времена. Стога се становништво римских насеља у окружју Горње котлине Велике Мораве, Алексиначке котлине и Крушевачке котлине, притиснуто ратним збивањима, селило током V века из моравских долина на висинске положаје.

НАСЕЉАВАЊЕ БРДСКИХ ТЕРЕНА ТОКОМ РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ПЕРИОДА

У српској археологији се сматра да зачеци рановизантијског периода сежу у средину III века, односно у време кризе коју је у римским провинцијама изазвала ратна опасност. Балканске римске провинције су од III века трпеле упаде варвара преко граница богатог и уређеног Царства. Многе оставе новца, управо из средине III века, пронађене на подручју Поморавља и централне Србије, сведоче о несигурним временима и ратним сукобима, као што је била битка Римљана и Гота код Ниша 269. године (Vojvoda and Redžić 2020: 533–536).

Догађаји из периода Велике сеобе народа сломили су римски поредак и римску одбрамбену способност, а уређена државна управа и, што је најгоре, војна контрола, у вртлогу рата су нестале. Једини начин за остварење мирног и сигурног живота и очување имовине, не само због напада варвара него и домаћих пљачкаша, латрона, који су користили одсуство царске власти, био је премештање насеља у тврђаве са одбрамбеним зидовима, подигнуте на висовима. Пресељење на висинске положаје наметнуле су околности на самом крају IV века, током превласти Источних Гота. Њихове претензије на делове Римског царства пореметиће мир на границама (Зечевић 2002). Дефинитиван крај живота у низинским насељима догодио се током провале Хуна у унутрашњост данашње Србије 441/443. године, који су проширили територију под својом контролом моравском долином до Ниша (Herwig 1990: 52–56)

Иако је премештање насеља на висинске положаје у неким случајевима започето у другој половини IV века, сматрамо да се живот средином V века, управо због хунских разарања, у потпуности преселио на висинске коте. Током VI века, за владавине Јустинијана I, уследила је планска обнова утврђених насеља. Насеља су одбрамбено ојачана и дограђена, а нека су подигнута из темеља (Баришић 1955: 53–71).

Приликом одабирања места за подизање насеља, конфигурација терена је била одлучујућа, слично као у праисторији, нарочито у периоду старијег гвозденог доба. На многим познатим утврђењима установљен је континуитет живота од праисторије до средњег века. Да би се контролисао приступ насељу и остварила његова заштита, било је важно да се изабере брдовити предео. Подручје централне Србије је својим рељефом пружало могућност заштите и изолованости, али захваљујући природним карактеристикама, и повезаност с главним саобраћајним токовима.

РЕФУГИЈУМИ И КАСТЕЛИ

Поморавље је равничарски терен у речним долинама, али окружен брдским пределима. Управо су у тим брдским областима, наслоњеним на долине Западне, Јужне и Велике Мораве и њихових притока, била смештена рановизантијска насеља. Насеља формирана на висинским положајима морала су да задовоље два услова: да одабрана локација на брду пружа заштиту, али и мо-

гућност комуницирања. Према географским одликама, настала су два типа насеља у брдским пределима:

- скровита брдска насеља, готово ван свих комуникација, што је предуслов за стварање локалитета типа прибежишта, односно рефугијума;
- кастели који својим истакнутим брдским положајем доминирају неком територијом.

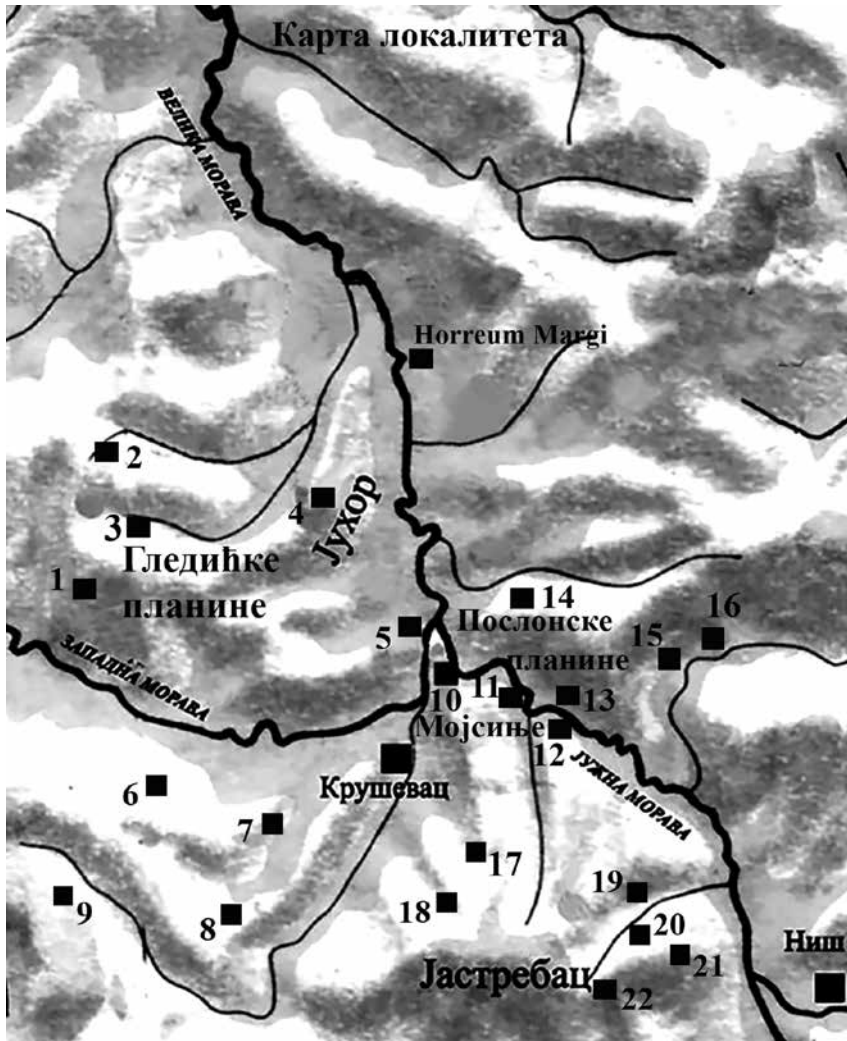
Међутим, у рановизантијском периоду су подизана насеља на доминантним тачкама због географско-стратешких разлога. Најпре, реч је о висовима који су контролисали мањи затворени ареал, углавном речних долина. Другу групу чине насеља на положају који је надгледао комуникације које су пролазиле кроз клисуре, преко река и брдских превоја. Напокон, специфична конфигурација терена је и предуслов за подизање стратешких рановизантијских тврђава-кастела, које су користиле тактичке предности висова који доминирају већим подручјима.

На подручју централног Поморавља, насеља која су настала као рефугијуми налазимо у брдским зонама уједначеног рељефа, где су брда приближно исте висине. Углавном се брда на којима се налазе прибежишта својом висином не издвајају много од околине. Рефугијуми, односно склоништа и прибежишта за склањање становништва су током рановизантијског периода, по правилу, прерасла у стална утврђена и просперитетна насеља. На Гледићким планинама, то је Град у селу Доњем Дубичу, на 481 m висине (карта 1/1; Т. II/1). Локалитет је сакривен у побрђу Гледићких планина, до којег води пут од села Божуровца, а до Града се данас може прићи и коритом Љубостињске реке, мада је неизвесно колико је било проходно у VI веку (Рашковић 2013: 43–61). Занимљиви су топоними који асоцирају на заштиту становништва, као што су Зимовник и Збеговиште, на брдима у непосредном суседству Града у Доњем Дубичу. На побрђу које дели Жупу Александровачку и Крушевачку котлину, у селу Риђевштици, налазимо Градац на коти од 593 m (карта 1/6). Локалитет се налази на падини према потоку занимљивог имена Ђердап, на извору реке Сребрнице. Реч је о насељу чије се постојање може објаснити само као прибежиште које је прерасло у стално насеље (Рашковић и Берић 2002: 148–149). Исто се може рећи и за локалитет Градиште у селу Љубинцима у Жупи Александровачкој (карта 1/8; Т. I/3), који се налази у побрђу на левој обали река Вратарнице и Расине (Рашковић, Димоски и Црнобрња 2010: 30–38).

Локалитет Градац у атару села Петине налази се дубоко у окриљу Великог Јастрепца, на падини лево од обале Петинске реке (карта 1/17). Рановизантијско насеље на стрмој падини, до којег се може доћи једном шумском стазом, не можемо тумачити друкчије него као рефугијум (Рашковић и Трифуновић 2004: 78–81).

У Алексиначкој котлини, у кањону Туријске реке, чак су два рановизантијска утврђења која видимо као рефугијуме. Градиште у селу Породину дубоко је увучено у речни кањон, смештено на падини на десној обали реке (карта 1/19) (Рашковић 2013: 68–70). Такође је и Градиште у селу Врћеновици, на Малом Јастрепцу, рефугијум, рановизантијско утврђење које је прерасло у стал-

но насеље, са занимљивом средњовековном фазом (карта 1/20). Налази се на једном од брда Малог Јастрепа, до којег води пут из кањона реке Турије.



Карта 1 Попис локалитета: 1) Град, Доњи Дунич; 2) Град, Жупањевац; 3) Град, Превешт; 4) Градиште, Девојачка стена; 5) Бедем, Маскаре; 6) Градац, Риђевштица; 7) Градиште, Лаћислед–Мрмош; 8) Градиште, Љубинци; 9) Козник – Јеринин град, село Град; 10) Укоса, Град Сталаћ; 11) Градиште – Јеринин град, Трубарев; 12) Градац, Витковац; 13) Градиште, Прасковче; 14) Градац, Плочник; 15) Љиљаче, Бован; 16) Градиште, Трубаревац; 17) Градац, Петина; 18) Градац, Буци; 19) Градиште, Кулина; 20) Градиште, Породин; 21) Градиште, Врћеновица; 22) Градиште–Кале, Вукања

Map 1 List of the sites: 1) Grad, Donji Dubič; 2) Grad, Županjevаc; 3) Grad, Prevešt; 4) Gradište, Devojačka Stena; 5) Bedem, Maskare; 6) Gradac, Riđevštica; 7) Gradište, Laćisled–Mrmoš; 8) Gradište, Ljubinci; 9) Koznik – Jerinin Grad, the village of Grad; 10) Ukosa, Grad Stalać; 11) Gradište – Jerinin Grad, Trubarevo; 12) Gradac, Vitkovac; 13) Gradište, Praskovče; 14) Gradac, Pločnik; 15) Ljiljače, Bovan; 16) Gradište, Trubarevac; 17) Gradac, Petina; 18) Gradac, Buci; 19) Gradište, Kulina; 20) Gradište, Porodin; 21) Gradište, Vrćenovica; 22) Gradište – Kale, Vukanja

Ратни услови су увели кастелијерски начин живота, за разлику од римских насеља, размештених у равници на моравским речним терасама. Нов начин живота изнедрио је збијена насеља на уским висовима брдских терена. Била су оивичена бедемима изграђеним од притесаног камена, понекад у комбинацији са циглом, повезаног малтером. Линије периметра бедема код свих утврђења логично прате конфигурацију терена, тако да сваки од њих има јединствену основу у зависности од облика узвишења (Милинковић 2015: 46–108).

Јасно је да су, осим организовања одбране, локације рановизантијских утврђења морале да имају и могућност комуницирања не само магистралним путним правцима него и према суседним утврђеним насељима, што је можда, у том бурном времену, било и важније. Борба за опстанак тражила је сарадњу. Према законитостима које диктирају облик рељефа и конфигурација терена, стварала се нека врста мреже сродних насеља у брдским зонама. Један од примера су насеља у Гледићким планинама.

Међу утврђеним насељима мањег обима, у складу с величином брда на којима се налазе, а која можемо назвати и кастелима и која доминирају одређеним природно изолованим подручјима, свакако су два утврђења на ободима Гледићких планина – Град у селу Жупањевцу и Град у Превешту (Рашковић 2002б: 34–38). Град у селу Жупањевцу, на 818 m висине, је локалитет увучен у брдски терен Гледићких планина и контролише дубоку и широку плодну долину Жупањевачке реке (Тошић и Рашковић 2009: 71–80). Слично и Град у Превешту, на коти 586 m (Т. I /1), суверено доминира дугачком плодном долином Каленићке реке (карта 1/20) (Бугарски, Здравковић и Додић 2021: 137–143).

У делу Крушевачке котлине где се састају атари села Лаћиследа и Мрмоша, на комуникацији дуж долине реке Пепељуше, а која спаја Жупу Александровачку и Крушевац, налази се рановизантијско утврђење Градиште (карта 1/7). Утврђено насеље на 302 m висине контролише велики део долине реке Пепељуше, која се кроз ту долину спаја с Крушевачком котлином (Рашковић и др. 2000: 17).

Средњовековни Козник, на горњем току реке Расине, доминира плодном расинском долином у атарима села Милентије, Будиловине и Рибара (карта 1/9; Т. IV/2). Осим тога, ту пролази важна комуникација према долини Западне Мораве, у околини Врњачке Бање. Новија археолошка ископавања Козника указала су на постојање значајне касноантичке и рановизантијске фазе тог утврђења.

На улазу у Сокобањску долину, на реци Моравици, утврђење Градиште у атару села Трубаревца контролише долину готово до Сокобање (карта 1/16) (Рашковић 2016б: 33–34).

Примери кастела који доминирају кланцима, клисурама и речним прелазима су два утврђења која контролишу прелазе преко Јужне Мораве, у Сталаћкој клисури. На северу Сталаћке клисуре је утврђено насеље Укоса, у селу Град Сталаћ (карта 1/10) (Рашковић 2016а: 285–303), а на југу је Градиште – Јеринин град у атару села Трубарева (карта 1/11) (Минић 1990: 140–145; Рашковић 2022: 335–337). Сталаћка клисура је дугачка 24 km и дубока око 350 m, а погодни прелаз се налазе само на улазним деловима у кањон, које кон-



1



2



3

T. I 1) Град у Превешту; 2) Градиште у Трубаревцу; 3) Градиште у Љубинцима
 Pl. I 1) Grad at Prevešt; 2) Gradište at Trubarevac; 3) Gradište at Ljubinci

тролишу ове две тврђаве. Промет кроз Бованску клисуру савршено надгледа утврђење Љиљаче, које се налази на повољнијем положају од самог средњо-вековног Бовна (Милојевић 2017: 22–58). Градиште у селу Кулини, у кањону Туријске реке, контролише улаз у Туријску клисуру и пут који се поред Градишта издиже из речне долине према Рибарској реци (карта 1/19) (Рашковић 2013: 68–69).

Градиште–Кале на превоју Грџац на Малом Јастрепцу (Рашковић 2016б: 30–31) доминира прелазом из долине Јужне Мораве према Топлици (карта 1/22; Т. IV/1).

Утврђена насеља која контролишу широка подручја и важне комуникације су, због своје стратешке важности, и најзанимљивија. Такве тврђаве су могле да имају и сталне војне посаде. Градиште код Девојачке стене изгледа као прототип рановизантијског утврђеног насеља на савршеној тачки у простору, на високој коти мало издвојеној од остатка Јухор-планине (Рашковић 2002б: 34). Реч је о кастелу за који се може очекивати да је био од војног значаја за шири простор Левча и Темнића. Локалитет се налази на коти од 583 m и јасно је да је реч о утврђењу које је надгледало читаво подручје око Темнића и дела Левча, а чак је визуелно доминирало десном обалом Велике Мораве (карта 1/4). На локалитету су делимично сачувани зидови просторије унутар утврђења (Т. II/2). Утврђење је смештено на најповољнијем положају на Јухору. То место је погодно за одбрану и повезано је проходнијим путевима са околином. Пuteви и стазе од Градишта код Девојачке стене воде у долине Западне и Велике Мораве, према утврђењу Бедем на месту Саставака Западне и Јужне Мораве и долинама Каленићке и Жупањевачке реке.

Подно јухорског Градишта код Девојачке стене, на правцу који се спушта у моравску долину, налази се Бедем, једино низинско рановизантијско утврђење у Поморављу. То је кастел средње величине, димензија 130 × 130 m, чији значај извире из његовог стратешког положаја на саставу три велике реке (карта 1/5). Одбрамбене куле и бедеми, остаци цркве из VI века, монументалних димензија (23 × 23 m), показују колико је у рановизантијско време придавано пажње Саставцима Јужне, Западне и Велике Мораве (Рашковић и Ђокић 1997: 137–139; Бугар 2014: 197–214).

Саставцима Западне и Јужне Мораве доминирају Мојсињске и Послонске планине. То је брдски крај који обухвата простор од села Град Сталаћ на северу до села Прасковче на југу. Геолошки посматрано, те две планине, заједно са Ђуниским висом, чине један велики масив кристалног језгра, који је раседањем раздвојен у неколико блокова (Трифуновић и др. 2002: 17–22). На тај брдски крај, који пресеца Сталаћка клисура, наслањају се три моравске долине, тако да су магистралне комуникације морале да пролазе уз падине брда на којима су у рановизантијском периоду стајала утврђења.

Градац у селу Плочкику, брдо на северној ивици Послонских планина (карта 1/14), са 317 m висине (Т. IV/3), има изванредан стратешки положај јер визуелно контролише долину Велике Мораве, на северу све до Ђуприје, па тако и правац магистралне моравске комуникације (Рашковић 1998: 177; Ђорђевић и Рашковић 2004: 30–31).

Градац код манастира Светог Нестора у селу Витковцу, на 284 m висине, на Ђуниском вису (карта 1/12), контролише велики простор на северу Алексиначке котлине и комуникацију (Т. III/2) која уз јужне падине Послонских брда прелази Јужну Мораву у смеру према Рибарској реци и Крушевцу (Ђорђевић и Рашковић 2004: 36; Рашковић 2016в: 14–15). Градац код Светог Нестора на Ђуниском вису и Градиште у Прасковчу на јужном изданку Послонских брда (Т. III/1) природно надгледају северозападни излаз из Алексиначке котлине (карта 1/13). Међутим, осим карактеристичног имена, на Градишту у Прасковчу још увек нису нађени остаци из рановизантијског периода.



1



2

Т. II 1) Град у Доњем Дубичу; 2) Градиште код Девојачке стене, остатак зида
Pl. II 1) Grad at Donji Dubič; 2) Gradište near Devojačka Stena, remains of a wall



1



2

Т. III 1) Градиште у Прасковчу; 2) Градац у Витковцу, поглед на Алексиначку котлину
 Pl. III 1) Gradište at Praskovče; 2) Gradac at Vitkovac, view of the Basin of Aleksinac

Положај и међусобни однос моравских долина, Јухора, Мојсињских и Послонских планина и Ђуниског виси, у рановизантијском периоду су били стратешки изузетно важни, што је јасно из самог броја утврђених насеља у овом побрђу, који контролишу моравске комуникације.

Занимљива је и локација рановизантијског кастела Градац на Великом Јастрепцу, у атару села Буци (карта 1/18), на 574 m висине, који је смештен на оштром вису са којег визуелно контролише читав простор Крушевачке котлине, од Јастрепца до обале Западне Мораве и Крушевца (Рашковић и Трифуновић 2004: 76–78).



1



2



3

T. IV 1) Кале на превоју Гребач; 2) Козник – Јеринин град у долини Расине;
3) Градац у селу Плочнику

Pl. IV 1) Kale on the Grebac pass; 2) Koznik-Jerina town in the Rasina valley;
3) Gradac in the village of Pločnik

Моравска комуникација која је спајала Сингидунум и Наисус сигурно је била под снажним притиском током Велике сеобе народа, односно готских и хунских напада у IV и V веку. У жижи ратних догађања била је 505. године, када су готска војска из правца Београда, а ромејска из Ниша, пролазиле кроз Србију. Војска Источних Гота, под вођством Мунда, и војска Ромеја, под командом конзула Сабинијана, судариле су се код Хореум Маргија. Већину римске војске чинили су Бугари, са хиљадама ратника и великом комором. У својој хроници, која обухвата период између 379. и 529. година, комес Марцелин недвосмислено наводи тачно место битке 505. године – *ad Horreo Margo: Idem Sabinianus Sabiniani Magni filius ductorque militiae delegatus contra Mundonem Getam arma construxit. decem milia armatorum sibimet adscitorum plaustraque armis atque conmeatibus secum trahens pugnaturus accessit. commissoque ad Horreo Margo proelio multis suorum militibus in hoc conflictu perditis et in Margo flumine enecatis, amissis praeterea plaustris in castellum, quod Nato dicitur, cum paucis fugit. tanta in hoc lamentabile bela spes militum cecidit, Ut quantum apud mortales nequaquam potuerit reparari* (Croke 1995: 34).

Ромејска војска је бројала око 10.000 војника. Стратешки циљ је био да се поврати Сирмијум из руку Источних Гота, који су га 504. године преотели од Гепида (Cristini 2019: 112). Међутим, ток битке није ишао на руку Ромејима. Након великих губитака, а нарочито када је изгубљена комора, битка код Хореум Маргија је била одлучена. Ромејски вођа Сабинијан, *magister militum per Illyricum*, напустио је поприште битке и с неколицином војника се повукао у кастел који се звао Нато (Dietz 1988: 27–31).

Непознати кастел Нато, *castellum, quod Nato dicitur*, кога у опису битке помиње комес Марцелин, у свом попису новоподигнутих и обновљених насеља у време цара Јустинијана не наводи Прокопије, који бележи места баш до Хореум Маргија. Наиме, Прокопијев попис досеже до горње долине Велике Мораве и не обухвата провинцију Прву Мезију, тако да претпостављамо да кастел Нато треба тражити управо у тој провинцији. Поприште битке код Хореум Маргија је негде на граници Прве Мезије и Медитеранске Дакије, уосталом као и сам Хореум Марги, а сама граница, ма шта то значило у V веку, је ишла Великом и Западном Моравом, и то од висине Параћина до Трстеничког теснаца.

У тражењу убикације кастела Нато помишљамо на утврђења у околини Саставака. То би могао бити Бедем у селу Маскаре, које се налази управо у том углу Прве Мезије, на обалама Саставака Јужне и Западне Мораве. То би могло бити и насеље на Градишту код Девојачке стене, која доминира прилазима месту битке код Ђуприје.

ГРАД, ГРАДАЦ И ГРАДИШТЕ

Основни назив већине локалитета са остацима рановизантијских насеља у Поморављу је Градиште. Међутим, у неким подручјима постоје варијанте имена истог корена, као што су Град у окружју Гледићких планина, Градац у поткопаоничком региону или турцизам Кале на југу, око планине Јастрепча. Топоним Градина се јавља на западу Шумадије, као што је случај у Пајсијеви-

ћима или у Цветкама, али то је изван наше теме, односно централног Поморавља. Тако, иако ови топоними означавају пресловенска висинска насеља, у корену већине је свеприсутно словенско „град“. Не постоје неки изворни критеријуми који би се крили у тим именима, као што су величина насеља или слично, већ је то једноставно зависило од говора у локалној средини.

Ромејска утврђена насеља у Поморављу су уништена током првих деценија VII века, када је азијско племе Авара покорило читав Балкан и угрозило Цариград (Hurbanič 2015: 387–404). С њима је пристигло и словенско становништво. У складу са својим номадским начином живота, Авари су нестали из Европе и са Балкана, а словенско становништво је преплавило читаво Балканско полуострво, наравно и плодно Поморавље.

Дакле, Словени тврђавама, односно остацима утврђених насеља преосталих након германских, хунских и аварских разарања, дају уопштено име са основом град. Насеља су се угасила већ током два века аварске контроле, па се изгубила и успомена на њихове називе. Протекло је довољно времена да се из свести избришу оригинална имена насеља која су Авари претворили у прах и пепео. Како словенске трагове налазимо на стратешким утврђењима од IX века, постоји хијатус између слома ромејске цивилизације током аварских напада тридесетих година VII века и појаве новог живота у IX веку (Радичевић 2003: 234–235; Špehar 2019: 113–124). Два века су сасвим довољна да дође до заборава.

На подручју централног Поморавља, мале недоумице изазивају преслојавања топонима неких локалитета, и то не само турцизама Кале или Каљаја, што је тек превод назива Градиште, Градац или Град, него и код историзације топонима, као што је Јеринин град. Национална свест је током XIX века у Србији изнедрила многобројне легенде, не само најчешћи Јеринин него и Милошев град, Момчилов град, Град Старине Новака, Град Николе Бољара, па и Град Турчина Вардина или чак Град Филипа Маџарина, односно Пипа Спана, које налазимо на обалама река у сливу Западне Мораве и у самом Крушевцу (Рашковић 2002а: 220–222).

У групи локалитета које народ везује с именима историјских личности, најбројнији су Јеринини градови или градови силне Јерине. Т. Бушетић за Градиште у Опарићу наводи, „место се зове Градиште а народ га приписује Јерини“ (Бушетић 1903: 496). У непосредној близини Града Козника недалеко од Бруса, званог и Јеринин град, налази се и село Град, у чијем је атару утврђење, а једно од презимена становника је Грађани.

Можемо рећи да су легенде пратиле напредак српске историјске науке током друге половине XIX века и старе називе преобукле у новонаучено из српске прошлости. Танка су сећања на прошлост јер су кроз Поморавље прошли многи миграцијски таласи. Међутим, пошто се народ у окружју Крушевца, па и централног Поморавља, поноси царем Лазаром, све што се зна, или углавном не зна, везује се за његов период. Тако су многобројне тзв. легенде о Лазару и именима села којима је он наденуо имена (Рашковић 2002а: 222–226).

Наравно, те сеоске приче не можемо сврстати у легенде, већ у народне умотворине. Међутим, иако је дискутабилно време настанка наводних легенди,

оне могу, захваљујући познавању терена о коме говори приповедач, упућивати на стратешку улогу коју су тврђаве могле да имају у прошлости.

У легендама може најпре да се примети значај путева. Тако је, како нам каже локална прича о путу цара Лазара из Крушевца до Каленића, када је Милош Обилић показао цару Лазару краћи пут, овај похвалио Милоша рекавши: „Е јеси веш па превеш“, и тако је, бар према тој сеоској причи, село Превешт добило име (Бушетић 1903: 476). Иако је „легенда“ сеоска наива, ако живиш у Превешту мораш приметити комуникацију, која у причи игра главну улогу. Још један пут Гледићким планинама тема је народног предања, које каже да је Краљевић Марко у Град у Доњем Дубичу ишао путем преко села Божуровца, где је била башта господара града у Доњем Дубичу, у којој је он гајио божуре (Бушетић 1903: 476). Путеве и брдске стазе су били окосница опстанка у рановизантијском периоду, и сигурно је свака стаза имала одређену улогу јер су рановизантијски градови, због законитости брдских терена, груписани попут гроздова. Плодна поља у речним долинама, не само трију Морава, Јужне, Западне и Велике, већ и Жупањевачке и Каленићке реке, Пепељуше, Моравице, контролишу тврђаве на доминантним тачкама. Долине су биле темељ рановизантијског друштва, агрокултурне привреде и, као правци комуницирања, биле су извори економског опстанка. Комуникације су, и поред хаотичног друштвеног стања, биле неопходне, било магистрални прометни правци било оне за међусобно контактирање и размену добара суседних утврђења. Значај комуникација види се и по положају тврђава на свим критичним прометним тачкама, као што су Сталаћка и Бованска клисура, Туријска река или превој Гребач. Рановизантијско друштво, дакле, и поред свих проблема које доносе ратна времена, достигло је висок ниво организације како свакодневног живота тако и одбране. Живот у Поморављу се под притиском Велике сеобе народа из корена променио и дошао на ивицу постојања. Захваљујући контроли над комуникацијама и утврђеним насељима на висовима, рефугијумима и кастелима, рановизантијско друштво је успело да опстане и пружи отпор.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Баришић, Ф. (прев.) 1955

Византијски извори за историју народа Југославије I, Посебна издања САНУ, ССХLI, Београд: Византолошки институт САНУ, 53–71.

Бугар, М. 2014

Рановизантијска базилика на локалитету Бедем, *Крушевачки зборник* 16: 197–214.

Бугарски, И. М., Здравковић, В. и Додић, С. 2021

Касноантичка и рановизантијска утврђења у Левачком крају, *Саопштења* 53: 137–143.

Бушетић, Т. 1903

Левач, *Српски етнографски зборник СКА* 5: 496–497.

Voјvoda, M. and Redžić, S. 2020

Roman coin hoards of the third century ad found on the territory of the former Roman provinces of Moesia Superior, Pannonia Inferior, Dalmatia and Barbaricum, *Journal of Ancient History and Archeology*, vol. 7, no. 1: 533–536.

Dietz, K. 1988

Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n. Chr), in: *Germanen, Hunnen und Awaren*, W. Menghin, T. Springer and E. Wamers, eds., Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 27–31.

Ђорђевић, М. и Рашковић, Д. 2004

Налазишта и налази римског периода на доњем току Јужне Мораве, *Саопштења* 25–26 (2003–2004): 29–60.

Зечевић, Н. 2002

Византија и Гоји на Балкану у IV и V веку, Београд: Византолошки институт САНУ.

Милинковић, М. 2015

Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу, Београд: Досије студио.

Милојевић, П. 2017

Вишеслојна градина Љиљаче код села Бовна, *Караџић, часопис за историју, етнологију, археологију и уметност*, н.с. 9: 22–58.

Минић, Д. 1990

Средњовековно утврђење у Трубареву, *Гласник Српској археолошкој друштва* 6: 140–145.

Радичевић, Д. 2003

Археолошка налазишта X-XI века у Чачку и околини, *Гласник Српској археолошкој друштва* 19: 234–235.

Рашковић, Д. 1998

Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подручју Послонских и Мојсињских планина, *Гласник Српској археолошкој друштва* 14: 186–190.

Рашковић, Д. 2002а

Митови и легенде о археолошким налазиштима и споменицима у Крушевачком окружју, *Митолошки зборник* 5: 207–228.

Рашковић, Д. 2002б

Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у: *Трећа југословенска конференција византолога*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић и Е. Радуловић, Београд: Византолошки институт САНУ; Крушевац: Народни музеј Крушевац, 30–74.

Рашковић, Д. 2013

Налаз новца са локалитета Градац у селу Доњи Дубич у Гледићким планинама, *Шумадијски записи* 7: 43–61.

Рашковић, Д. 2016а

Налази из рановизантијског и средњовековног периода на налазишту Укоса у Град Сталаћу, *Гласник Српској археолошкој друштва* 32: 285–303.

Рашковић, Д. 2016б

Низинска античка насеља и висинска рановизантијска налазишта у окружју Алексинца и Соко Бање, *Караџић, часопис за историју, етнологију, археологију и уметности*, н.с. 8: 33–34.

Рашковић, Д. 2016в

Материјална култура налазишта из рановизантијског периода у окружју Алексиначког Поморавља и Сокобањске котлине, у: *Алексинац и околнина у прошлости, 500 година од првој писаној помени 1516-2016*, ур. С. Рајић, (Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. у Алексинцу), Алексинац: Завичајни музеј, 13–31.

Рашковић, Д. 2021

Археолошка топографија и историјска географија централног Поморавља у рановизантијском периоду, *Ниш и Византија* 19: 171–185.

Рашковић, Д. 2022

Налази новца из 4. до средине 5. века у крушевачком крају, *Гласник Српској археолошкој друштва* 38: 331–348.

Рашковић, Д. и др. 2000

Рановизантијска утврђења у крушевачком окружју, Крушевац: Народни музеј Крушевац

Рашковић, Д. и Берић, Н. 2002

Резултати рекогносцирања античких и средњовековних археолошких налазишта на подручју Трстеника и суседних крајева, *Гласник Српској археолошкој друштва* 18: 137–156.

Рашковић, Д., Димовски, Н. и Црнобрња, С. 2010

Рановизантијско утврђење Градиште у Љубинцима-Жупа Александровачка, *Жујски зборник* 5: 30–38.

Рашковић, Д. и Ђокић, Н. 1997

Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју Јужног Темнића, *Гласник Српској археолошкој друштва* 13: 135–139.

Рашковић, Д. и Трифуновић, М. 2004

Касноантичка и рановизантијска археолошка налазишта Јастрепца - прилог планирању заштите природног добра. *Заштита природе*, вол. 55, бр. 1-2: 69–82.

Тошић, Г. и Рашковић, Д. 2009

Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића, у: *Научни скуп Манасијир Каленић - у сусрет шестстојој годишњици, Каленић, 5-6. октобар 2008. године, Крајујевац-Београд*, ур. Ј. Калић-Мијушковић, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 67–80.

Трифунковић, М. и др. 2002

Мојсињска Света Гора, Крушевац: Народни музеј Крушевац.

Herwig, W. 1990

History of the Goths, London: University of California Press.

Hurbanič, M. 2015

Vrácý Avarov na balkánske územia Východorímskej ríše, *Historický časopis* 63, 3: 387–404.

Cristini, M. 2019

Graecia est professa discordiam. Teoderico, Anastasio e la battaglia di Horreum Margi, *Byzantinische Zeitschrift* 112: 67–84.

Croke, B. 1995

The Chronicle of Marcellinus, Sidney: Australian Association for Byzantine Studies.

Špehar, P. 2019

Reoccupation of the late antique fortifications on the Central Balkans during the Early Middle Ages, in: *Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u*

prošlosti, ur. T. Tkalčec i dr., Zbornik instituta za arheologiju, knj. 13, Zagreb:
Institut za arheologiju, 113–124.

TOPONYMS AND LOCATIONS OF EARLY BYZANTINE REFUGII AND CASTELLA IN THE AREA OF CENTRAL POMORAVLJE

SUMMARY

The area of Central Pomoravlje comprehends the geographical region in the wider area of the drainage basin of the Morava rivers, i.e. the entire basin of the Južna Morava and the Zapadna Morava. During the wartimes in the Great Migration period, that is to say, the Early Byzantine period, in the 5th and the 6th century, the population from Roman settlements moved from the Morava valley to the mountainous regions. Positions on high altitudes were used, whose basic traits were inaccessibility and a hidden location in the hills, which are prerequisites for the forming of settlements intended as refuges – refugii. The configuration of the terrain is also a prerequisite for the building of fortified settlements – castella. Castella used the advantages of the altitudes that dominate a given region, either closed river valleys, or larger areas in the drainage basin of the three Morava rivers. Castella also controlled the focal points at communication routes, such as river crossings, river gorges or mountain passes. According to Marcellinus Comes, a battle between the Ostrogoths, led by Mundo, and the Romans, led by the consul Sabinianus, occurred near *Horreum Margi*, today's Čuprija, in 505. After the defeat, Sabinianus retreated to *castellum Nato*, which is believed to have been located in the zone of the confluence, either at the site of *Bedem* or at the site of *Gradište* near *Devojačka Stena*.

The most common toponym of most of the sites with remains of Early Byzantine settlements in Pomoravlje is *Gradište*. There are, however, variants of that same root in certain regions, such as the toponyms *Grad*, *Gradac*, or the Turkish variant *Kale*.

Uncertainties can occur due to the changes in the toponyms of some of the sites, not only in the case of the Turkish *Kale*, which is merely a translation of the name *Gradište*, *Gradac* or *Grad*, but also due to the historicisation of toponyms, as is the case of the toponym of *Jerinin Grad*.